

INNOVATIVE
WORLD

ILG'OR PEDAGOG

RESPUBLIKA ILMIY JURNALI

- EXACT
- NATURAL
- MEDICAL
- TECHNICAL
- ECONOMICS

- PHILOLOGICAL
- PEDAGOGICAL
- MILITARY
- SOCIAL SCIENCES
AND HUMANITIES

2025

Google Scholar

zenodo

Andijan, Uzbekistan

+998945668868

<https://innoworld.net>

INNOVATIVE
WORLD

ILG'OR PEDAGOG

RESPUBLIKA ILMIY JURNALI
TO'PLAMI

2- JILD, 1 - SON

2025

Google Scholar

 [®] digital object
identifier

ResearchGate

zenodo

 ADVANCED SCIENCE INDEX

ADVANCED SCIENCE INDEX

 OpenAIRE

 Academic
Resource
Index
ResearchBib

Directory of Research Journals Indexing

www.innoworld.net

O'ZBEKISTON-2025

FAXRIYOR SHE'RLARIDA OKKAZIONAL SO'ZLAR

Umarova Mohichehra

Andijon davlat universiteti 3-bosqich talabasi.

Ilmiy rahbar: **H.R.Zakirova** ADU, professor.

Annotatsiya. Ushbu maqolada okkazional so'zlarning yasalihi o'rganiladi, izohlanadi va ma'nosi ochiqilanadi. Shuningdek, ularning she'riy asarlar tarkibida (Faxriyor she'rlari misolida) qo'llanilishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *okkazional ma'no, uzual ma'no, okkazionalizmlar, so'z yasalihi, okkazional yasalmalar, muallif nutqi neologizmlari.*

Tilning boyishi yo kambag'al holatga kelib qolishi jamiyat bilan, undan foydalanuvchi insonlar bilan bog'liq. Uni boyitishda tilshunos olimlar bilan bir qatorda shoir- yozuvchilar ham o'z hissalarini qo'shadilar. Ana shunday tilimizning noyob, g'oyat go'zal leksik qatlamidan o'z o'rnida foydalanadigan shoirlarimizdan biri Faxriyordir. Uning she'rlariga xos bo'lgan yana bir hodisa okkazional so'zlarning ko'p o'rinlarda qo'llanilishidir.

Uzual va okkazionallik atamasi va nazariyasi ilk bor tilshunos olim N.I Feldman tomonidan qo'llangan. Okkazional so'zi lotincha "occasionalis" so'zidan olingan bo'lib, "tasodifiy" degan ma'noni anglatadi. "Usual" lotincha "urf-qoida", "qo'llash" degan ma'noni bildiradi va uzual ma'no okkazional ma'noga zidlanadi.

So'zlarning uzual ma'nosi deganda ayni bir so'zning tilning lug'at tarkibiga kirgan o'z va ko'chma ma'nolarini tushunamiz. So'zlarning uzual ma'nosi barcha til egalari uchun birdek tushunarli bo'ladi.

Okkazionalizmlar esa o'z navbatida ikki turga bo'linadi :

1. Okkazional so'zlar.
2. Okkazional ma'noga ega bo'lgan so'zlar.

Quyidagi jadval asosida ularning bir qancha farqli jihatlarini ko'rishimiz mumkin:

<i>Okkazional so'zlar</i>	<i>Okkazional ma'noga ega bo'lgan so'zlar</i>
Ayni bir muallif tomonidan yasalgan yoki o'ylab topilgan	Tilda avvaldan mavjud, aynan bir kishi yasamagan, o'ylab topmagan
G'ayrioddiyligi matndan tashqarida, birikma tarkibida kelmasa ham anglashilib turadi	Faqat ayni bir birikma tarkibida okkazional ma'noni hosil qiladi

Tilning lug'at tarkibiga kirmaydi, yoki kirishi juda qiyin (ko'pchilik tomonidan uzoq vaqt ommaviy tarzda qo'llansagina kirishi mumkin)

Tilning lug'at tarkibida mavjud, faqat okkazional ma'nosi mavjud bo'lmaydi

Jadvalga ko'ra okkazional so'zlar ayni bir muallifning (odatda yozuvchi va shoirlar) ijod mahsuli bo'lgan, ko'p hollarda tilning lug'at tarkibiga kirmagan, ommaviy tarzda qo'llanib, til egalariga tanish so'zga aylanib ketsagina kirishi mumkin bo'lgan, g'ayriodatiy yasaliş tizimiga ega bo'lgan so'zlardir. Okkazional so'zlar muallif nutqi neologizmlari deb ham ataladi. [1]

Ushbu maqolada esa Faxriyor she'riyatida uchrovchi bir qancha okkazional so'zlarni ko'rib chiqamiz va tahlil qilamiz.

*Uddakorlar
endi ixtiyorlarni*

bir-bir sotib olar odamlarning qo'lidan.[1,146]

Ko'rinib turganidek, yuqoridagi she'riy parchada qatnashgan *uddakorlar* so'zi okkazional so'z sanaladi. O'zbek tilida "uddasidan chiqmoq", "uddalamoq" shakllari faol qo'llanib keladi va bir ishni qiyinchilik bilan bo'lsa-da, bajara olish ma'nosini anglatadi. *Uddaburon* so'zi esa izohli lug'atda "har ishni udda qila oladigan, eplay oladigan; epchil, abjir, tadbirkor" degan ma'nolarni anglatadi. Masalan,

Uddaburon ayol. Homidxo'ja Mirvalining uddaburon bola ekanini yaxshi bilardi. (S. Ahmad, Saylanma).

"Udda" so'zining o'zi esa tilimizda kamdan-kam holatlardagina qo'llanadi va mas'uliyat, javobgarlik, kafillik ma'nolarini anglatadi. She'riy parchadagi *uddakorlar* so'zidagi ma'noni "uddaburonlar" so'zi orqali berish ham mantiqan mumkin edi, lekin bu holda ijodkor ifodalamoqchi bo'lgan mazmun yuzaga chiqmay qolgan bo'lardi. *Uddakorlar* so'zi orqali uddaburondan ham tadbirkor, abjir odam qiyofasi ko'z oldimizda yaqqol namoyon bo'ladi va o'quvchida o'zgacha taassurot qoldiradi.

*Tandir hovuriday guppillab
yuzga qoplanadi damlangan havo.
Olazarak nigohlar kesar irkit havoni
Oynajomda suzib yurgan baliqlar
yoxud
Hasad mikroblariday
Unda
Yuzar milliardlab nigoh,
egali, egasiz. [1,138]*

Bu parchadagi *oynajom* so'zi kompozitsiya usuli bilan yasalgan okkazional so'zga misol bo'la oladi. Shoir shunchaki "akvarium" so'zini ishlatmasdan, uning o'zbek tiliga xos variantini hosil qiladi. Akvariumning oynadan bo'lishi va jomga shaklan o'xshab ketishi so'z yasashiga asos bo'lgan deyishimiz mumkin.

*Saroyni zabt etgan navkarlar shoh tojini
tepib o'ynaganday taxtning poyida
oyoqlar ostida o'ralashadi
tojivirus degani. [1,146]*

Yuqorida *tojivirus* so'zi "коронавирус" so'zini qisman tarjima qilish orqali yasalgan. Shoirning o'zbek tili imkoniyatlarini yaxshi anglab yetganini, ziyrak nigohini ushbu misol orqali yana-da yaxshiroq ko'rishimiz mumkin.

*Unda nega sendan izladim
men o'zimni, qonimga tashna ?
Imkonlandim, imkonsizlandim
goh intiqib, gohida qaqshab. [1,17]*

Ushbu misralardagi *imkonlanmoq*, *imkonsizlanmoq* so'zlari imkon topmoq va topmaslik fe'llari bilan o'rin almashib, yana-da ma'no kuchayishiga sabab bo'lgan.

*Dunyoning kamini muhabbat bilan
to'ldirmoq istagan malika — gulbaxt,
sotib ololmayman muhabbatingni
merosdan benasib men bir valiahd. [1,22]*

Bu parchada *gulbaxt* so'zi ham kompozitsion usulda yasalgan okkazional so'zga misol bo'la oladi. Bilamizki, *gul* so'zi chiroyli, go'zal, ko'rkam kabi sifat so'z turkumiga mansub so'zlar bilan assotsiativ munosabatda turadi va ko'p hollarda she'riyatda o'rin almashtirib qo'llanadi. *Gul* so'zi vositasida kompozitsiya usulida "gulyuz" sifati yasalgan, ammo bu so'zning yuqoridagidek mavhum ot bilan kompozitsiya usulida so'z yasashiga misollar deyarli kuzatilmaydi, yoki juda kam hollarda bunday yasalmalarni uchratamiz. Bu so'z "malika" so'ziga nisbatan sifatlovchi vazifasini bajargan va o'zbek tilida odatiy qo'llaniladigan "toleyi go'zal" birikmasiga muqobil tarzda foydalanilgan.

*Hech vaqo yo'q paykaldan bo'lak
Kuzdan bo'lak hech nimarsa, oh !
Paxta esa yutqiziq uchun
Dalalarga ekilgan bayroq. [5,58]*

Bu misolda esa yutqiz fe'lga *-iq* narsa oti yasovchisi qo'shilib yangi so'z yasalgan. *Yutqiziq* so'zi xuddi *yutuq* so'zi kabi yasalganini anglash qiyin emas : "yutmoq" va "yutqizmoq" so'zlari bir-biriga zid ma'noda turadi va yutuq

sodda yasama oti hozirgi o'zbek adabiy tilida mavjud, shoir tarafidan "yutqizmoq" fe'liga

-iq affiksi qo'shilishidan yangi ot yasalgan.

Sirtmoq halqasidan ko'rinayotgan

Muzchil osmon, qahraton osmon... [4,154]

Ushbu misralarda esa *muzchil* so'ziga diqqatimizni qaratadigan bo'lsak, odatda mavhum otlarga qo'shiladigan *-chil* sifat yasovchi affiksining (dardchil) aniq otga qo'shilganini kuzatish mumkin.

Daraxtlanar uzlatgir bog'lar

Adirlarda yashil izdihom

Yuraklarda ishqlanar dog'lar

Musibatlar arir — kuz degan. [5,24]

Bu misralarda *daraxtlanmoq* so'zi bahor kelishi bilan bog'larda daraxtlarning yashillikka burkanib, jonlanishi ma'nosini anglatga, *ishqlanmoq* so'zi yurakda ishq paydo bo'lishini bildirib kelgan, deyish mumkin.

Yurak uzlatnishin Yassaviy kabi

yolg'onchi dunyoni kechirib yashar.[5,17]

"Xonanishin" so'zi bir joydan, uydan chiqmasdan tarki dunyo qilib yashaydigan odam degan ma'noda ishlatiladi, muallif esa xuddi shu ma'noda *uzlatnishin* so'zini yasagan.

Seni ko'rdim, faryodlandim,

lekin kuydim jimgina[1,30]

Yuqorida *faryodlanmoq* so'zi faryod qilmoq so'zi o'rnida qo'llangan.

Senga ne qanoat ayonsizlikdan

Taskin bo'larmikin yov ongsizligi. [1,53]

Ushbu misrada *ayon* sifatiga *-siz* affiksi qo'shib yangi sifat hosil qilingan.

Na sening, na biror o'zganing

gunohlari evaziga kelmagan

taqdir atalmish

sababsiz va tinimsiz iztiroblar

manglayga tirnaladi fojia bo'lib

vaqtlana boshlar fojia. [1,61]

Vaqtlanmoq so'zi "fojia" so'ziga nisbatan kesim vazifasini bajargan va fojining boshlanishi yoki davom etishi tarzida tushunish mumkin.

Vaqt muvaqqatligi

abadiydir ko'ngildagi suygi dog'iday

Bir yigit umrini qamrar bus-butun. [1,61]

Bu misrada *suygi* so'zi xuddi "sevgi" so'zi kabi yasalgan va shu so'zning o'ziga ma'nodosh qilib qo'llangan. Xuddi shu so'z qo'llangan yana bir parchani olaylik :

Suygiga aldandim, aldandim yomon

Suygi xudo bo'lib meni aldadi

Yuzimni qibladan burdi gul tomon. [1,91]

Har ikkala misolda ham sevgi so'zining o'rniga qo'llangan ushbu so'z she'rning ta'sirchanligini yana-da oshirgan.

kechkining

kechirgining qoldig'i

kechinma [1,64]

-gi affiksi bilan yasalgan yana bir okkazional so'z "kechirgi" so'zidir. *Kechirmoq* so'zidan -im affiksi bilan kechirim oti yasalishi ma'lum. Shoir misralarida esa bu variant o'rniga *kechirgi* so'zi qo'llangan va o'ziga xoslikka, betakrorlikka erishgan.

Oyloq kecha, muhabbat kechar,

mendan kechar, undan kechmasman.

Oy nuridan kiyimlik bichar-

o bu hijron, tokay yechmasman. [1,105]

Ushbu parchada qo'llangan *oyloq* so'zining ma'nosi she'rning keyingi qismlarida aniqlashgan. Bu so'zning ma'nosini oy to'lgan, oydin so'zlariga yaqin ekanini ko'ramiz, biroq bunday ifoda uslubi boshqa hech qaysi shoirda uchramaydi.

So'z yasallish usullari:	Misollar :
<i>Affiksatsiya</i>	<i>uddakor, imkonlanmoq, yutqiziq, muzchil, daraxtlanmoq, uzlatgir, ishqlanmoq, uzlatnishin, faryodlanmoq, ayonsizlik, vaqtlanmoq, suygi, oyloq va kechirgi</i>
<i>Kompozitsiya</i>	<i>oynajom, gulbaxt, tojivirus</i>

Faxriyor ijodida okkazional so'zlarning affiksatsiya usulida yasallishi kompozitsiya usuliga qaraganda ko'p uchraydi.

Affiksatsiya usulida yasalgan okkazional so'zlar monitoringi :

<i>N°</i>	<i>Qo'shimcha</i>	<i>Misol</i>	<i>Soni</i>	<i>Foizi</i>
1	-lan	<i>ishqlanmoq</i>	6	46,1 %
2	-gi	<i>suygi</i>	2	15,3 %
3	-kor	<i>uddakor</i>	1	7,6 %
4	-chil	<i>muzchil</i>	1	7,6 %
5	-gir	<i>uzlatgir</i>	1	7,6%
6	-siz	<i>ayonsiz(lik)</i>	1	7,6%
7	-iq	<i>yutqiziq</i>	1	7,6%

Demak, Faxriyor o'z she'rlarida -lan affiksi orqali eng ko'p okkazional so'zlarni yasagan va bu affiks shoir she'rlarida fe'l so'z turkumiga oid okkazional so'zlarni yasagan yagona affiks sanaladi.

Bulardan *uddakor, muzchil, uzlatgir, uzlatnishin, oyloq, gulbaxt* so'zlari sifat so'z turkumiga oid bo'lsa, *imkonlanmoq, daraxtlanmoq, ishqlanmoq, faryodlanmoq, vaqtlanmoq* ao'zlar fe'l so'z turkumiga kiradi va hammasi bir xil *-lan* affiksi bilan yasalgan. Bundan tashqari, ot so'z turkumiga mansub so'zlar ham bor : *yutqiziq, ayonsizlik, suygi, kechirgi* (mavhum otlar), *oynajom, tojivirus*(aniq otlar).

Okkazional so'zlar nafaqat she'r misralarida, balki bir qancha she'rlarga sarlavha sifatida ham qo'llangan. Bir she'rga "*Uchlanish*" nomi berilgan. Bu she'r uch qismdan iborat bo'lib, har uchchala qismidan alohida mazmun keltirib chiqarish mumkin va *uchlanish* degan so'zning o'zi ham shu she'r qismlariga ishora qilgan. She'rning mazmunidan bu so'zning *ikkilanmoq* fe'lini yanada bo'rttirish uchun shunday yasalganini tushunamiz. Bundan tashqari "*Aksilfalsafa*" va "*Aksilekologiya*" kabi oklazonal so'zdan tarkib topgan she'r sarlavhalarini ham ko'rishimiz mumkin.

She'riy asarlarda okkazional yasalmalarning ishlatilishi adabiyotshunoslikdagi formal maktab xususiyatlariga borib taqaladi. Bunday so'zlarni yasay olish, badiiy asarlarda qo'llash ijodkorning o'ziga xosligi, yuksak mahoratidan darak beradi, badiiy asarning ifodaviyligini oshiradi. Okkazional so'zlar she'rlarda qo'llaniladigan ifoda vositalari, o'xshatish, mubolag'a, zidlash kabilar qatori she'rning badiiy jozibasini oshirishga xizmat qiladi. Faxriyor she'rlarida bu kabi so'zlarga misollar yana ko'plab topiladi. Ularni alohida tahlil qilish orqali esa she'rning mazmuniga yana-da chuqurroq kirib borish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Faxriyor. Geometrik bahor. -Toshkent: Ma'naviyat, 2004.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. -Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -Toshkent: Universitet, 2006.
4. Фахриёр. Аёлгу. -Тошкент: "Шарқ" нашриёт-матбаа концерни бош ТАҲРИРИЯТИ, 2000.
5. Фахриёр. Дарднинг шакли. -Тошкент: "Шарқ" нашриёт-матбаа концерни бош ТАҲРИРИЯТИб 2000.
6. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. -Тошкент, 1985.
7. Тошалиева С. Ўзбек тилида окказионал сўз ясалиши: Филол. фанлари номзоди ... дис. -Тошкент, 1998.
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/muallif-nutqi-neologizmlari-sirojiddin-sayyid-she-rlari-misolida>.